DOI: 10.32844/2222-5374-2020-103-1.10

УДК: 343.2

Шевченко С. І.,*старший викладач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук*

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОКУ ІНСТИТУТУ АМНІСТІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

В дослідженні йде мова про особливості застосування та основні періоди становлення на українських землях інституту амністії. Зазначається, що в класичному сучасному розумінні здебільшого під амністією розглядається акт про повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання деяких категорій осіб, які винні у вчиненні злочинів й наголошується на відмінності даного терміну від поняття «помилування», яке стосується конкретних осіб. Наголошується, що всупереч думки, що амністія розповсюдженою практикою є здебільшого на пострадянському просторі, вона застосовувалась ще в стародавні часи, наприклад в Афінах та Римі (коли застосовувалось «повне прощення та забуття» справ проти громадян Риму, й застосовувалась вищими органами влади щодо конкретних протиправних дій, які вважались злочинами та осіб, які їх скоїли), а в сучасних умовах амністія застосовується у деяких й Західноєвропейських державах (Італія та ін.). Вказується, що на українських землях елементи амністії зустрічаються вже за часів Київської Русі, та в подальшому на українських землях у складі Речі Посполитої, Російської імперії. Наголошується, що до ХХ ст. на українських землях в законодавстві не існувало окремого інституту амністії, амністія вважалась елементом помилування й не була відокремленою. В статті зазначається, що існують різні погляди щодо періодизації становлення та розвитку інституту амністії в Україні зокрема, й кримінальної науки та права загалом й наводиться думка, що періодизація може не співпадати із періодом існування різних державних систем на українських землях, оскільки повинна спиратись на розвиток наукових думок та втілення їх у нормативних актах, які діяли на українських землях. В статті акцентується увага, що в період незалежної України відбувається активний процес змін та розбудови національної правової системи загалом та інституту амністії зокрема.

Ключові слова: амністія, помилування, суб'єкти права амністії, періодизація, Гетьманщина, Українська Держава, УРСР, незалежна Україна.

В исследовании говорится об особенностях применения и основные периоды становления на украинских землях института амнистии. Отмечается, что в классическом современном понимании основном под амнистией рассматривается акт о полном или частичном освобождении от уголовной ответственности и наказания некоторых категорий лиц, виновных в

совершении преступлений и отмечается отличия данного срока от понятия «помилование», которое касается конкретных лиц. Отмечается, что вопреки мнению, что амнистия распространенной практикой является в основном на постсоветском пространстве, она применялась еще в древние времена, например в Афинах и Риме (когда применялось «полное прощение и забвение» дел против граждан Рима, и применялась высшими органами власти по конкретным противоправным действий, которые считались преступлениями и лиц, их совершивших), а в современных условиях амнистия применяется в некоторых и западноевропейских государствах (Италия и др.). Указывается, что на украинских землях элементы амнистии встречаются уже во времена Киевской Руси, и в дальнейшем на украинских землях в составе Речи Посполитой, Российской империи. Отмечается, что в XX в. на украинских землях в законодательстве не существовало отдельного института амнистии, амнистия считалась элементом помилования и не была обособленной. В статье отмечается, что существуют разные взгляды относительно периодизации становления и развития института амнистии в Украине в том числе и уголовной науки и права в целом и приводится мнение, что периодизация может не совпадать с периодом существования различных государственных систем на украинских землях, так как должна опираться на развитие научных мыслей и воплощение их в нормативных актах, которые действовали на украинских землях. В статье акцентируется внимание, что в период независимой Украины происходит активный процесс изменений и развития национальной правовой системы в целом и института амнистии в частности.

Ключевые слова: амнистия, помилование, субъекты права амнистии, периодизация, Гетманщина, Украинская Государство, СССР, независимая Украина.

Актуальність теми. Україна після здобуття незалежності 1991 р. отримала можливість рухатись в бік західних демократій. Західний вектор розвитку передбачає побудову правової демократичної держави із високими стандартами захисту прав і свобод особи та громадянина, однією із важливих умов вступу до ЄС та загалом до клубу Західних демократій є в тому числі гуманізація законодавства, гуманізація кримінального права та інституту покарань. Нажаль, від Радянського Союзу Україна отримала у вигляді спадщини десятиліття застосування карального репресивного апарату, суворих покарань тощо.

Після 1991 р. Україна стала будувати національну правову систему за новими, демократичними принципами, із врахуванням принципу гуманізму тощо. Особливо актуальним питання перебудови державного апарату та правової системи у відповідності до стандартів Західного світу пов'язується із політичними подіями 2013–2014 рр., відколи Україна взяла не лише формальний, але й реальний вектор розвитку на Захід. Одним із елементів та проявів гуманізму в кримінальному праві є виступає саме інститут амністії за злочини. Тому висвітлення проблематики щодо відповідних питань розвитку інституту амністії є досить актуальним.

Варто також зауважити, що в державах із розвиненими та сталими демократичними правовими системами (ФРН, Франція, Велика Британія,

США, Австрія та інші) шлях становлення таких систем тривав десятки та сотні років здебільшого в межах однієї цивілізаційної державної системи, однак Україна такого досвіду не має, оскільки тривалий час українські землі перебували у складі різних державних та цивілізаційних систем (наприклад, у складі Радянського табору як протиположного Західному світові, або у складі Австрійської імперії як частину Західної цивілізації, де поширювались на підконтрольних українських землях одні із найпрогресивніших в Європі цивільних та кримінальних актів). Водночас для розуміння сучасного стану регулювання інституту амністії в Україні варто розглядати період після отримання незалежності в сукупності із іншими етапами розвитку і становлення зазначеного інституту на українських землях.

Стан опрацювання. До наукового доробку з проблематики становлення та розвитку інституту амністії на українських землях здійснили внесок наступні дослідники: Ю. Александров, В. Бесчастий, Ю. Копик, П. Люблинський, В. Малишев, В. Мітаревська, Є. Назимко, І. Приходько, В. Трубніков, М. Хавронюк, О. Чепелюк та інші.

Метою статті є висвітлення періодів становлення та специфіки використання інституту амністії на українських землях.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як розглядати основні етапи розвитку і становлення інституту слід навести визначення даного поняття. В Українській радянській енциклопедії під амністією зазначається акт найвищої державної влади про повне або часткове звільнення осіб від покарання осіб, які були засуджені за скоєні злочини; пом'якшення вже призначеного судом покарання; визнання несудимими осіб, що відбули покарання або достроково звільнені від нього; закриття кримінальної справи на будь-якій стадії процесу [5]. В Юридичній енциклопедії амністія розглядається як акт найвищого законодавчого органу держави про повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певних категорій осіб, винних у вчиненні злочинів [1]

Хоча деякі дослідники зазначають, що поняття амністії та інститут амністії здебільшого використовуються на пострадянському просторі, а законодавство інших країн практично не використовує амністію [1], як інститут права амністії застосовувалась ще в Стародавньому Римі, де визначалась як повне пробачення осіб і «забуття» справ. Вона полягала у розпорядженні вищого органу державної влади стосовно певної категорії дій, що підпадали під кримінальне покарання, та осіб, які їх скоїли, дія кримінального закону призупинялась, а кримінальне переслідування таким чином призупинялось або не було ініційоване. Відповідно особа звільнялась від покарання та юридичних наслідків, що могли уособлюватись у позбавленні цивільних прав [7, с. 100]. Хоча перші згадки про амністію походять ще із Ст. Афін. Одна із показових історій застосування тут амністії пов'язана з періодом правління «тридцяти тиранів» (v ст. до н.е.), після вигнання яких демократ Тразибул, задля припинення політичної кризи та для припинення гонінь на прибічників тиранів, схилив громадян Афін до голосування за амністію (в суді в Афінах могли брати участь усі повнолітні громадяни) [3, с. 7]. Таким чином, першими в історії особами, що підпали під амністію, були політичні опоненти. В Ст. Римі також часто застосовувалась амністія а діяння політичних опонентів.

В сучасних країнах світу застосовується або помилування, або саме амністія. Наприклад, у Швейцарії суб'єктом помилування є Національна Рада та Ради Кантонів (Швейцарія має конфедеративний устрій), у Швеції уряд, а інституту амністії тут не існує. В Ісландії або Італії президенти оголошують амністію, а в Данії монарх. В Іспанії наприклад, амністії взагалі не існує [9].

В історичній ретроспективі щодо держав Європи варто зауважити, що державою, де відродилась Римська традиція та розвивалось досконале на той час законодавство щодо амністії, стала Франція. Тут ще за часів франків королі дарували на певні релігійні свята амністію за політичні злочини [3, с. 22].

Протягом історії розвитку французької держави та права, до кінця XIX ст. в правовій доктрині тут амністією вважався акт, за допомогою якого суверенна влада забороняла починати або продовжувати які-небудь переслідування чи приводити до виконання обвинувальний вирок щодо деяким особам, спеціально вказаним за певне скоєне ними діяння. З часом до поняття амністії додалась згадка про її соціальний характер, що вона має за мету скасування вироку. «амністія є актом соціальної влади, який має за мету й результат віддання забуттю порушень, що відбулися, а відповідно, й скасування переслідувань, що виникли або можуть виникнути, або винесеними за цими порушеннями вироками» [3, с. 39].

В питаннях застосування амністії на українських землях В. Трубніков зазначає, що амністія застосовувалась в Київській Русі, Московії та надалі в Російській імперії, в Радянському союзі й після його розпаду, вчений вказує, що цей інститут історично виправдав своє призначення. Вчений також називає амністію позасудовим актом звільнення, тобто звільнення від кримінальної відповідальності, покарання й від відбування покарання в порядку амністії. Щодо практики застосування амністії пише: «У всі часи у всіх народів амністія розглядалася як виняткова прерогатива найвищих органів державної влади і управління. Акти амністії приймалися у зв'язку з якими-небудь знаменними подіями в житті тієї або іншої держави» [8, с. 114]. Амністія як окремий інститут не існувала до XX ст., а у Російській імперії (у складі якої нам довелося перебувати протягом декількох століть, термін «амністія» не вживався, а застосовувався термін «прощення» у випадках звільнення від покарання як окремих осіб (тобто помилування), так і для певних категорій [8, с. 115].

О. Чепелюк також зазначає, що перші згадки про звільнення від покарання шляхом прощення датуються періодом Київської Русі, де цим правом володіли Великий Князь Київський та місцеві князі. В Російській імперії, зазначає дослідниця, на українських землях була поширена імперська практика амністії з нагоди свят або визначних подій (й події ці відбувались із царськими особами, себто народження в імператорській сім'ї, одруження, сходження на престол). О. Чепелюк також пише, що у дореволюційному законодавстві не існувало чіткого розмежування між амністією та помилуванням як явищами, а амністія вважалась одним із проявів помилування або прощення [10, с.].

Щодо періодизації та розвитку інституту амністії в Україні колектив авторів на чолі з В. Малишевим стверджували, що на українських землях

поширеним було використання поняття саме «помилування», а інститут амністії як правовий інститут з'явився лише на початку ХХ ст., а та практика, яка існувала до цього, лише наближалась до класичного поняття «амністії» як правової категорії. Разом із тим, інститут амністії розвивався поруч із кримінальним та кримінальним виконавчим правом, наукових думок щодо даних сфер права, та історією ухвалення нормативно-правових актів та практики їх застосування. Погоджуємось із думкою, що періодизація історії інституту амністії ускладнена рядом факторів, а саме періодами здобуття та втрати власної державності [4, с. 61]. Варто зауважити, що тривалий час українські землі одночасно знаходились під владою різних держав, наприклад, коли існувала козацька держава Гетьманщина в ХVIII ст., на її землях діяли польські, литовські, російські, власні правові акти, звичаєве козацьке право, інші землі знаходились під владою Речі Посполитої, Російської імперії (в якості не автономії, а губерній та намісництв).

Водночас відсутня єдність поглядів на періодизацію й у сфері кримінально-правової науки, науки кримінального виконавчого права. Деякі автори за основу періодизації обирають критерій співвідношення джерел права, й що на українських землях періоди розвитку державних систем та українського права не збігаються. В. Коняхін наступні періоди: період некодифікованого кримінального законодавства (Х–ХVIII ст.); період структурного відособлення підсистеми кримінального законодавства (1813 р.–1845 рр.); період розвитку в системі кодифікованого кримінального законодавства (1845–1996 рр.) [4, с. 62].

П. Фріс навів іншу періодизацію історичного розвитку саме кримінально-правової політики України:

1. Кримінальна правова політика Київської Русі та у період феодальної роздробленості (IX – середина ХVII ст.);

2. Кримінально-правова політика козацької держави (середина ХVII – середина ХVIII ст.);

3. Кримінально-правова політика періоду відновлення української національної державності протягом 1917–1922 рр. (часи УНР, ЗУНР, Української Держави П. Скоропадського);

4. Кримінально-правова політика УРСР (1917–1991 рр.);

5. Кримінально-правова політика за часів незалежної України [4, с. 62].

Ця періодизація не враховує впливу іноземних держав на розвиток української традиції щодо науки та галузі кримінального права. Варто зауважити, що, наприклад, хоча й в Російській імперії акти приймались саме імперськими вищими органами державної влади, багато фахових юристів в ХІХ ст. походили та навчались у закладі вищої освіти саме з українських губерній, й часто саме вони мали фундаментальний вплив на розробку та зміст норм, які містились в таких актах (як приклад, вихідець з українських губерній та студент Харківського університету був одним із архітекторів Судової реформи 1864 р. С. Зарудний). Тому не можна розглядати історію держави і права України без врахування періодів, коли українці не мали власної національної держави.

Згадуваний колектив авторів на чолі з В. Малишевим зауважують, що інститут амністії перебував у тісному зв'язку із широким спектром різних факторів: конкретна епоха, загальний устрій життя суспільства,

стан економіки та фінансів, суспільно-політичний лад держави, морально-етичні та правові погляди і звичаї, ідеологічні стереотипи. Тому за критерій періодизації становлення і розвитку інституту амністії на українських землях вони покладають не лише соціально-політичні умови розвитку державної системи, що функціонувала в певний історичний проміжок часу, але й трансформацію ідей, які знаходили прояв у конкретних правових актах. Тому необхідно виділяти наступні періоди історії розвитку амністії в Україні:

1. «князівський період (882–1349 рр.);
2. період перебування українських земель у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої (1349–1648 рр.);
3. період автономії України у складі Росії (1648–1764 рр.);
4. період перебування України у складі Австрійської(Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917 рр.);
5. період відродження і розбудови української державності (1917–1921 рр.);
6. період Української СРР (РСР) (1921–1991 рр.);
7. період незалежної держави України до ухвалення нового КК України (1991–2001 рр.);
8. період з ухвалення нового КК України до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» та інших законодавчих актів України» (2001–1 січня 2012 р.);
9. сучасний період: з набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» та інших законодавчих актів України» (з 1 січня 2012 р.)» [4, с. 63].

Якщо перші згадки про амністію та помилування датуються часами Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, згодом із втратою власної державності, українські землі опинились у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Московії. Згодом під владою Речі Посполитої. В цей період згадки про застосування помилування, або пом'якшення покарання, містяться вже в Литовських Статутах. В статутах Третього Литовського Статуту (1588 р.) містились норми про суб'єктів права помилування (король, потерпілі, органи влади). Король міг пом'якшити або скасувати покарання за злочини проти держави, суду, за військові злочини, що не посягали на права особи [6, с. 313]. Отже, помилування стосувалось публічних покарань й не поширювалось на майнові покарання на користь потерпілого. Органи влади на місцях мали змогу «відпускати» покарання, якщо не був проти цього потерпілий [2, с. 134–135].

В Гетьманщині окрім Литовського Статуту 1588 р. почало діяти російське законодавство, де монарх отримав право абсолютного помилування. Як вже зазначалось, вже за Російської імперії не існувало чіткого розмежування між помилуванням та амністією. За Кримінальним Уложенням 1903 р став застосовуватись термін «загальний милостивий маніфест». За часів відновлення української державності протягом 1917–1922 рр., наприклад, в Законі «Про тимчасовий державний устрій» Української Держави П. Скоропадського передбачалось право гетьмана на помилування засуджених, полегшення кари і загальне прощення злочинів [6, с. 313]. На початку існування Радянського союзу

в класичному вигляді поняття амністії не застосовувалось. Однак вже в перші роки існування більшовицька влада стала звільняти від покарання деякі категорії населення. В. Трубніков вказує, що вперше в Союзі була застосована амністія 1920 р. за ухвалою IV Всеукраїнського З'їзду Рад [8, с. 115].

За часів незалежності до набрання чинності Кримінального Кодексу 2001 р. у сфері дії інституту амністії відбувались зміни до суб'єктів, які володіли правом амністії. До прийняття Конституції Президент володів правом амністії, а згодом оголошувати амністію стало прерогативою Верховної Ради України. В Кри-мінальному Кодексі України 2001 р., інститут амністії став визначатись як правові підстави звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання [4, с. 73]. 1 жовтня 1996 р. було ухвалено базовий для поняття амністії в Україні Закон «Про застосування амністії». В. Трубніков зазначає: «Законом про амністію може бути передбачено: а) повне звільнення зазначених у ньому осіб від відбування призначеного судом покарання (повна амністія); б) часткове звільнення зазначених у ньому осіб від відбування призначеного судом покарання (часткова амністія). Закон про амністію не може передбачати заміну одного покарання іншими зняття судимості стосовно осіб, які звільняються від відбування покарання, крім випадків індивідуальної амністії. Як бачимо поряд з поняттям повної, часткової, умовної амністії, з'являється новий вид амністії «індивідуальна амністія». Поняття «індивідуальна амністія» введено Законом України № 792-VII від 27 лютого 2014 р. «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» щодо повної реабілітації політичних в'язнів» [8, с. 115].

Висновки. Таким чином, інститут амністії відомий не лише на пострадянському просторі, але й далеко за його межами, й застосовувався ще в античні часи, хоча тривалий час розмежування понять «амністія» та «помилування» не існувало, й здебільшого ці два явища називали помилуванням. Це право належало тривалий час здебільшого монархам або іншим центральним органам влади. На території України деякі елементи помилування та амністії застосовувались ще Великим князем Київським та місцевими князями. Такі норми містились в Литовських статутах та застосовувались на українських землях. В Російській імперії здебільшого амністували царськими маніфестами, й за підставу брали або релігійні свята або визначні події в царській сім'ї. В класичному вигляді інститут амністії став застосовуватись вже на території України лише в ХХ ст., й з отриманням незалежності цей інститут зазнає змін разом із становленням та розвитком українського національного законодавства та правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Амністія. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/12671118/legal/amnistiya>
2. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2015. 220 с.

3. Люблинский П. И. Право амнистии: Историко-догматическое и политическое исследование П. И. Люблинского. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1907. 365 с.
4. Малишев В. С., Бесчастный В. М., Назимко Є. С. Застосування амністії в Україні: кримінально-правове дослідження: монографія. Донецьк, 2014. 172 с.
5. Матишиєвський П. С. Амністія. Українська радянська енциклопедія. 2-ге вид: (в 12-ти т.). Т.1. Амн-анг. 1977. URL: <https://leksika.com.ua/14080311/ure/amnistiya>
6. Мітаревська В. В. Історичний розвиток інститутів амністії та помилування в Україні. Молодий вчений. 2016. № 11. С. 312–315.
7. Приходько І. Генезис інституту амністії в праві. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2017. Квітень. С. 100–103.
8. Трубніков В. Проблеми звільнення від кримінальної відповідальності та покарання на підставі Закону Про амністію. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. № 24. С. 114–119.
9. Хавронюк М. І. Амністія. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BC%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%96%D1%8F>
10. Чепелюк О. В. Амністія та помилування в Україні (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 16 с.

S. Shevchenko

HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE AMNESTY INSTITUTE IN UKRAINIAN LAND

The study deals with the peculiarities of the application and the main periods of formation of the institution of amnesty in the Ukrainian lands. It is noted that in the classical modern sense, amnesty is mostly considered an act of full or partial release from criminal liability and punishment of certain categories of persons guilty of crimes and emphasizes the differences between this term and the concept of "pardon" for specific persons. It is noted that, contrary to the view that amnesty is a common practice in the post-Soviet space, it has been used since ancient times, such as in Athens and Rome (when "full forgiveness and forgetfulness" was used against Roman citizens, and by higher authorities on specific wrongdoings). actions that were considered crimes and those who committed them), and in modern conditions amnesty is applied in some Western European countries (Italy, etc.). It is pointed out that elements of amnesty have been found in Ukrainian lands since the times of Kievan Rus, and later in Ukrainian lands as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire. It is noted that by the twentieth century. In Ukrainian lands, there was no separate institution of amnesty in the legislation, amnesty was considered an element of pardon and was not separate. The article notes that there are different views on the periodization of the formation and development of the amnesty institution in Ukraine in particular, and criminal science and law in general, and suggests that the periodization may

not coincide with the existence of different state systems in Ukraine, as it should be based on scientific opinions and their implementation in regulations in force in the Ukrainian lands. The article emphasizes that during the period of independent Ukraine there is an active process of change and development of the national legal system in general and the institution of amnesty in particular.

Keywords: *amnesty, pardon, subjects of amnesty law, periodization, Hetmanate, Ukrainian State, USSR, independent Ukraine.*